

Müslüman Azınlıklar Tarihine Giriş

Ramazan ALTINAY*

ABSTRACT

INTRODUCTION TO THE HISTORY OF MUSLIM MINORITIES

In this study, past of Muslim minorities with their today and future, which aren't enough to examine up to the day, is taken up by us. As the theme is an attempt introduction to Muslim minorities, this study is commonly contain a general determination.

In this article, understanding of minorities concept and its historical formation, description of the Muslim minorities concept, the status of muslim minorities in the international treaties and basic socio-cultural problems in the Muslim minorities. (cultural, identity, educational, religious, citizenship etc.) are studied. Finally, in general the solutions of all minorities' problems and in particular Muslim minorities' problems are offered.

Keywords: *Muslim minorities, the status of muslim minorities, international treaties, -cultural problems (cultural, identity, educational, religious, citizenship etc.) of the Muslim minorities.*

1. Azınlık Kavramı

Eski dilde "ekalliyet" terimiyle ifade edilen azınlık kavramı kısaca, "küçük bir zümre", "bir topluluğun unsurları dışında kalan, çoğunluğu teşkil etmeyen etnik zümreler",¹ "içinde yaşadıkları toplumdan kültürel, etnik ya da ırksal özellikleri bakımından farklı olan topluluklar"² anlamına gelmektedir.

Toplumsal ve siyasal içeriğiyle zaman içinde pek çok değişikliğe uğramış olan azınlık kavramını tanımlamak oldukça güçtür.³ Birleşmiş Milletler belgelerinin "azınlık grubu" ve "azınlık koruması" kavramlarından söz edilebilmesi için genel olarak öngördüğü koşullar şunlardır: 1) Önce kültürel ya da etnik bakımdan toplumun çoğunluğundan farklı bir grubun varlığı gerekir. 2) Bu grup gelenek ve göreneklerine çok bağlı bir avuç insanla sınırlı kalmalı, özelliklerini kendi başına koruyabilecek bir sayıya ulaşmalıdır. Ama çoğunlukla neredeyse eşitlenecek kadar da kalabalık olmamalıdır. Çünkü bu durumda "bir arada yaşayan" toplumlardan söz etmek gerekecektir. 3) Azınlık grubu, ülkede başat konumda olmamalıdır. Örneğin Güney Afrika Cumhuriyeti'nde nüfusun %20'sini oluşturan beyazlar değil, büyük çoğunluğu oluşturan "Bantu"lar azınlık konumundadır. 4) *Yalnızca ilgili ülkenin uyruk-*

* Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Araştırma Görevlisi.

1 Meydan Larousse, "Akalliyet", İst. 1973, I, 204.

2 Ana Britanica, "Azınlıklar", İst. 1986-87, III, 118; Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara 1993, s. 8.

3 BM'nin bağlayıcı azınlık tanımı bulma çalışmaları ile ilgili bkz: Arsava, s. 43-45.

ları azınlık sayılabilir; başka ülkelerin o ülkedeki uyrukları “yabancı” statüsüne girer. 5) BM İnsan Hakları Komisyonu Alt Komitesi’ne göre, azınlık grubun ilgili devlete bağlılık duyması, ayrılma yoluyla devleti parçalamaya yönelmemesi gerekir. 6) Azınlıktaki grup, kendi ayırt edici özelliklerini koruma ve sürdürme isteği, yani “azınlık bilinci” taşımalıdır. 7) Çoğunluk da bu gruba azınlık olarak görmeli ve bir tür “baskı” uygulamalıdır. Yoksa azınlıktan değil “farklı gruptan” söz etmek gerekir.⁴

Bu değerlendirmelerden sonra azınlık kavramının unsurlarını şu şekilde özetleyebiliriz: Stabil bir birlik ve bunun etnik, dil ve din gibi karakteristik özellikleri, grubun bunun bilincinde olması ve kendi kimliğini muhafaza isteği; azınlık grubun büyüklüğü (tüm halkın %50’sinden daha az sayıda olması gibi) ve vatandaşlık.⁵

*Etnik*⁶ kelimesi, *ırk* sözcüğünden daha kapsamlıdır. *İrk* kelimesi sadece genetik fiziki özellikleri kapsadığı halde, buna karşılık *etnik* kelimesi tüm biyolojik, kültürel ve tarihi özellikleri de içermektedir. *Etnik* azınlıkların karakteristik özellikleri; ortak dil, ortak kültür, ortak tarih ve ortak gelecek şeklinde tespit edilebilir.⁷ Buna göre dil ve din azınlıkları aynı zamanda etnik azınlık olarak görülebilir. Çünkü dil ve din azınlıkları genel olarak ortak bir kültür ve tarihe sahiptir ve kader topluluğu teşkil etmektedir. Yapılan bu açıklamalar sonucunda kabaca iki etnik türünden söz etmek mümkündür: *Din Azınlıkları ve Dil Azınlıkları*.⁸

Azınlık kavramını belirginleştirip, farklı iki azınlıktan söz edilebileceğini belirttikten sonra, azınlık kavramının tarihsel oluşumuna, başka bir ifadeyle azınlıklar tarihine de kısaca göz atmakta yarar vardır: İlk çağda ve orta çağda azınlık kavramından söz edilemez. İlk çağda ezilen, “yurttaş” değil “yabancı”dır. Orta çağda ise Kilise farklı grupların ortaya çıkmasına izin vermemiştir. Azınlık kavramı, ancak Reform döneminde “dinsel azınlık” kavramıyla birlikte doğmuştur. Buna paralel olarak azınlıkların korunması da gündeme gelmiştir. Bu yöndeki ilk uygulama 1598 “Nantes Fermanı”yla Protestanlar’a tanınan haklardır. Bu örnekten sonra azınlıkların korunmasında başlıca iki yöntem gelişmiştir. Birinci yöntem: İki devlet arasında gerçekleştirilen antlaşmalardır. İlk ürünü 1606’da veren bu çözümün ünlü örneği Fransa ile kutsal Roma-Germen imparatorluğu arasındaki 1648 “Vestfalya Antlaşması” olmuştur. İkinci yöntem: Savaş sonunda bir ülkeden öbürüne geçen topraklar üzerinde yaşayanları koruyan belgelerin düzenlenmesiydi, bunun ilk örneği 1660 İsveç-Polonya antlaşmalarında görüldü. Azınlıkların korunmasında XVII. yy’dan sonra şu evrelerden geçildi. 1) Belli bir ülkedeki azınlıkların

4 *Ana Britanica*, “Azınlıklar”, III, 118.

5 Devletler hukukunda azınlık himayesi tarihi sadece ilgili devletin vatandaşı statüsünde bulunan kişilerin ve grupların azınlık himayesinden yararlandığını ortaya koymaktadır. Vatandaş olmayanların “yabancılar hukuku”ndan istifade edeceği bildirilmekle beraber, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 27. Maddesine göre azınlık himayesi vatandaşlarla sınırlı değildir. Bkz: Arsava, s. 53.

6 Kelime anlamı, muayyen bir kavme aidiyeti ifade eder. Bkz: Arsava, s. 54.

7 Arsava, s. 54.

8 Arsava, s. 55.

belli bir “büyük devlet” tarafından korunması. 2) Büyük devletlerin belli bir ülkedeki azınlıkları “kollektif” biçimde korunması. 3) Büyük devletlerin korunmasının yerini Milletler Cemiyeti “güvencesinin” alması (XX. yy.). 4) BM’nin kurulmasıyla birlikte, azınlık haklarını değil, insan haklarını vurgulayan yaklaşımın ağırlık kazanması. BM’in kuruluşunu izleyen yıllarda “azınlıkların hakları” yeniden gündeme gelmişse de XIX. ve XX. yy’ların başına oranla, günümüzde bu konu ağırlığını yitirmiştir. Ama özellikle Avrupa Konseyi bünyesinde yapılan düzenlemeler, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Divanı ile Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Toplulukları Adalet Divanı’na başvuru hakkının tanınması, azınlıkların korunmasına yönelik yasal güvenceler arasında önemli bir yer tutmaktadır.⁹

Azınlık kavramıyla ilgili bu bilgilerden sonra ‘Müslüman azınlıklar’ terimine geçebiliriz.

2. “Müslüman Azınlıklar” Terimi

Etnik azınlık kavramından söz ederken, genel etnik azınlık türlerinden birinin *dini azınlıklar* olduğunu söylemiştik. Tarihte azınlıkların himayesi durumu dini azınlıklarla başlamıştır. *Dini azınlık* kavramı, tarih boyunca önemli ölçüde genişleme kaydetmiştir. İlk azınlık düzenlemeleri Hıristiyanların korunmasına matuftur. Daha sonra Müslüman ve Yahudilerin korunması da gerçekleşmiştir.

BM çalışmalarında “*dini azınlık*” kavramı en kapsamlı şekliyle anlaşılmiş ve Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin 18. Maddesi paralelinde kanâat (düşünce, vicdan ve din özgürlüğü) kavramını kapsar şekilde kullanılmıştır.

Bir dine mensubiyet, kişisel bir karar ve sübjektif bir olaydır. Buna rağmen bir dini grup, muayyen objektif özellikler (geleneğe, ortak tarihe, organize olma ve grup üyelerinin birbirleriyle ilişki içinde bulunması) gösterdiği takdirde azınlık olarak tanınmaktadır. Bir yahut daha fazla büyük dini cemâate nazaran azınlık teşkil eden her küçük dini topluluğun 27. Madde anlamında mutlaka azınlık teşkil etmesi söz konusu değildir. Dini azınlığa bir örnek olarak Çin’de bulunan bir Müslüman grup “Hui”ler¹⁰ verilebilir. Etnik olarak Çinli olan bu grubun kültürü ve dini inancı, çoğunluğu teşkil eden kesimden farklıdır.¹¹

Müslüman azınlıklar terimini, “evrensel bir dini, Hıristiyanlıktan sonra dünyanın en çok mensubu bulunan ikinci büyük din olan İslâm’ı seçen ve aşağı yukarı aynı dini ilkeleri benimseyen; aynı Allah’a ibadet ederek, aynı ibadet ve uygulamaları yerine getiren ve kendi İslâmî mirâslarından türetilen, ayırt edilebilir kültür özelliklerini ortak olarak taşıyan,¹² gerek tarihsel

⁹ Azınlıklar tarihi ve azınlık kavramının oluşumuyla ilgili geniş bilgi için bkz: *Ana Britanica*, “Azınlıklar”, III, 118; Arsava, s. 1-2.

¹⁰ Bunlar, VII. ve VIII. yy.’da İslâm’in yöreye yayılmasıyla Çin’e gelmiş bulunan tüccarlar, seyahatçılar ve onların bugünkü torunlarıdır. Bu Müslümanlar, müslümanlık sıfatıyla özel bir kimliği de muhafaza etmekle birlikte, Çinli soyadları, giyimi ve gıda alışkanlıklarını benimsemiş yoluyla Çinlileştiler. Bkz: Ekber S. Ahmed, *İslâmın Keşfi (İslâm Toplumu ve Tarihi)*, Trc. Lutfullah Karaman, İst. 1994, s. 221; *Müslüman Halklar Ansiklopedisi*, Editör: Richard V. Weeks, (trc. Komisyon), İst. 1990, “Huiler”, I, 411-417.

¹¹ Arsava, s. 57.

¹² *Müslüman Halklar Ansiklopedisi*, I, 17-18.

yerleşik olarak, gerekse ekonomik ve sosyal bir takım çağdaş nedenlerle yaşadıkları ülkelerde azınlık durumunda bulunan insan grupları” şeklinde ifade edebiliriz.

İslâm Alemi sadece Müslümanların çoğunlukta bulunduğu, coğrafya, ülke sınırları, inanç eksenindeki bir idare gibi maddi unsurlardan teşekkül eden yapıyı değil, İslâm düşüncesi ve İslâm sevgisinin bulunduğu -isterse orada bir tek Müslüman yaşasın- her yeri kapsayacak şekilde oldukça geniş anlamda kullanılmaktadır.¹³ Bu bakımdan bugün yeryüzünde Müslümanların bulunmadığı bir ülke hemen hemen yok gibidir. Müslüman azınlıklar,¹⁴ dünya-

- 13 Ali Genceli, *İslâm Alemi*, İst. 1969, s. 7. (Yazar bu âlemin sınırlarını, insan veya dini yükümlülükte bulunulabilecek niteliklere sahip varlıkların yaşadığı bütün gezegenleri de kapsayacak şekilde gayet geniş tutmaktadır).
- 14 Bugün yeryüzünün çok çeşitli bölgelerinde, farklı ırk menşinden olmakla beraber aynı inancın belirleyiciliğinde azınlık özelliklerini muhafaza eden Müslümanlar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: *Benin (Dahomey)* Nüfusu: 4.126.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 16. *Birmanya*: Nüfusu: 38.438.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 4. *Fildişi Sahili*: Nüfusu: 10.624.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 30. *Filipinler*: Nüfusu: 54.669.000, Bu ülkede Moro adı verilen Müslüman Malaylar Mindanao ve Sulu takımadasında yaşamaktadırlar. *Gambiya*: Nüfusu: 620.000, Müslümanlar ülke nüfusunun üçüncü büyük grubunu teşkil ederler. *Gana*: Nüfusu: 12.206.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 20. *Gine-Bissau*: Nüfusu: 891.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 30. *Habeşistan (Etiyopya)*: Nüfusu: 42.019.418, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 22. *Kenya*: Nüfusu: 21.150.000, Müslümanlara karşı baskının en fazla olduğu ülkelerden biridir. *Kongo*: Nüfusu: 2.097.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 5. *Liberya*: Nüfusu: 2.61.500, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 15. *Mozambik*: Nüfusu: 15.177.900, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 20. *Sierra-Leone*: Nüfusu: 3.732.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 40. *Sri Lanka (Seylan)*: Nüfusu: 16.060.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 8,5. *Tanzanya*: Nüfusu: 22.463.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 30. *Togo*: Nüfusu: 3.072.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 18. *Uganda*: Nüfusu: 15.638.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 15,8. *Zaire*: Nüfusu: 30.874.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 10. *Çin*: Müslümanların sayısı: 70-100 milyon civarındadır. *Hindistan*: Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 11. *Japonya*: Bugün 35.000 civarında % 60'ı dışarıdan gelen, % 40 yerli Müslüman bulunmaktadır. *Kore*: Bugün 35.000 civarında Müslüman bulunmaktadır. *İngiltere*: 1984 sonu istatistiklerine göre 1.500.000 civarında Müslüman bulunmaktadır. *Fransa*: 1985 istatistiklerine göre 2.500.000 Müslüman bulunmaktadır. *Almanya*: Nüfusu % 2,8'ini Müslümanlar oluşturmaktadır. Yaklaşık 1.700.000 Müslüman nüfusunun 1.400.000 Türk'tür. *Danimarka*: Nüfusu: 25.000.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 5,1. *Norveç*: Nüfusu: 9.000.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 4,1. *İsveç*: Nüfusu: 24.000.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 8,1. *Finlandiya*: Nüfusu: 1.200.000, Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı: % 4,7. *Arnavutluk*: Müslüman Nüfus: 1.580.000. *Avusturya*: Müslüman Nüfus: 50.000. *Bulgaristan*: Müslüman Nüfus: 1.020.000. *Çekoslovakya*: Müslüman Nüfus: 240.000. *Polonya*: Müslüman Nüfus: 15.000. *Yugoslavya*: Müslüman Nüfus: 3.537.000. *Romanya*: Müslüman Nüfus: 35.000. *Yunanistan*: Müslüman Nüfus: 120.000. *ABD*: Müslüman Nüfus: 3.000.000. *Brezilya*: Müslüman Nüfus: 500.000. *Arjantin*: Müslüman Nüfus: 1.500.000. *Surinam*: Müslüman Nüfus: 360.000. Toplam Nüfusa oranı: % 20. *Venezuela*: Müslüman Nüfus: 50.000. Ülke nüfuslarının çoğu, 1980 ve müteakip yıllar itibarıyla verilmiştir. Bu istatistiksel bilgiler ve daha geniş bilgi için bkz: *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Editör. Hakkı Dursun Yıldız), İst. 1992, XIII, 473-625. Bu makâlenin ilk kez kaleme alındığı 1998 yılından sonra özellikle balkanlarda ve doğu bloku ülkelerinde yeni gelişmeler, etnik-dini çatışmalar yaşanmış ve yeni statüler ortaya çıkmıştır. Biz, makâlenin genel yapısını bozmamak ve asıl konumuzu teşkil etmediği için bu gelişmelere sadece işaret etmeyi uygun gördük.

daki toplam Müslüman nüfusunun -dörtte biri ile üçte biri arasında- önemli bir oranını teşkil etmektedirler.¹⁵

3. Uluslararası Anlaşmalarda Azınlıkların Statüsü

Uluslararası anlaşmalarda azınlıkların statülerinin belirlenmesiyle ilgili tarihi üç dönemden bahsedilebilir: 1) 1648 Vestfalya Barış Anlaşması'ndan, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan süre. 2) Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar geçen süre. 3) İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar geçen süre.¹⁶

Evrensel plânda azınlıkların hakları ve statüleri ile ilgili en kapsamlı olanı Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (16.12.1966)'dir. Bu anlaşmanın 27. Maddesi'nde yer alan hükmün muhatabı azınlıklardır; diğer bir ifade ile etnik, din ve dil azınlıkları yahut bu azınlıkların mensuplarıdır. "Azınlık" kavramı etnik, dil ve din azınlıkları ile sınırlı olarak, madde hükmünde iki kez kullanılmıştır.¹⁷

Etnik, dil ve din azınlıklarının statüsü ve korunmalarına ilişkin bütün düzenlemelerin zikredilmesi, bizim bu sınırlı çalışmamızın hacminin çok üzerindedir. Bu sebeple biz, bu düzenlemelerden önemli olanlarının bazılarını Evrensel, Bölgesel ve Agık Çerçevesi seviyesinde yapılanlar şeklinde kategorize ederek kısaca vermek istiyoruz:

a- Evrensel Seviyede Yapılan Düzenlemeler: 1) 26.06.1945 tarihli BM Şartı.¹⁸ 2) 10.12.1948 tarihli İnsan Hakları Genel Bildirisi.¹⁹ 3) 09.12.1948 tarihli Genosid (yok etme)'in önlenmesi ve cezalandırılmasına yönelik konvansiyon.²⁰ 4) 07.03.1966 tarihli Irk Diskriminasyonunun Her Türünün Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme.²¹

b- Bölgesel Devletler Hukukundaki Düzenlemeler: 1) 22.11.1969 tarihli Amerikan İnsan Hakları Konvansiyonu.²² 2) 04.11.1950 tarihli Avrupa İn-

15 Ahmed, s. 216. Bu oran bilindiği üzere Gorbaçov'un iktidarı devralması ve Perostoraykayı ilan etmesiyle Türk Cumhuriyetler'in 1990'lı yıllarda bağımsızlıklarını kazanması sonucu oldukça değişmiştir. Bu bağımsız cumhuriyetler hakkında geniş bilgi için bkz: Mustafa Muhammed et-Tahhan, *Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ndeki İslâmın Geleceği*, (trc. İbrahim Tüfekçi), İst. 1995.

16 Arsava, s. 1.

17 Arsava, s. 41.

18 BM Şartı'nın 1. Maddesi'nde azınlık himayesi açık olarak zikredilmemiştir. Ancak insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı amacı, ırk, dil ve din nedeniyle diskriminasyon (ayrımçılık) yasağı ile bağlantılı olarak dolaylı şekilde etnik, din ve dil azınlıklarının himayesini kapsamaktadır. Esasen önceden de ifade ettiğimiz gibi BM. nezdinde azınlıkların statüsü daha ziyade "insan hakları" bağlamında ele alınmaktadır. Arsava, s. 83.

19 Bildirinin 2. Maddesi açık olarak diskriminasyon yasağını içermektedir. İnsan Hakları Bildirisi, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nden her şeyden önce *bağlayıcılık* bakımından farklılık göstermektedir. Bkz: Arsava, s. 83-84.

20 İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudilerin kitle halinde yok edilmesi ile doruk noktasına çıkan ve sürgünlerle yaşanan tasavvur dışı insan hakları ihlalleri BM Genel Kurulu'nun Genosid'i Uluslararası hukuka göre bir suç olarak ilan etmesine ve BM'ye üye olan devletleri Genosid'i önlemek ve cezalandırmakla yükümlü kılmasına neden olmuştur. Arsava, s. 84.

21 Uluslararası câmiada geniş yankı uyandıran bu sözleşme 1969'da yürürlüğe girmiştir. Arsava, s. 86.

22 Konvansiyon genel insan haklarının ve medeni hakların bir teminatıdır. Arsava, s. 89.

san Hakları ve Temel Özgürlükleri Konvansiyonu.²³ 3) 27.06.19982 tarihli Afrika İnsanlarının ve Halklarının Hakları Konvansiyonu (Banjul Charta).²⁴

c-Agik Çerçevesinde Azınlık Himayesi: Helsinki Nihai Senedi, 1973'ten 1975'e kadar devam eden Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı sonunda 35 katılımcı devlet tarafından 01.08.1975'te kabul edilmiştir. Bu senedin hukuki bir bağlayıcılığı yoktur. 1) Helsinki Nihai Senedi'nde Öngörülen Düzenlemeler.²⁵ 2) Viyana Dokümanında Öngörülen Düzenlemeler.²⁶ 3) Kopenhag Dokümanında Öngörülen Düzenlemeler.²⁷ 4) Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı'nda Öngörülen Düzenlemeler.²⁸ 5) Cenevre Dokümanında Öngörülen Düzenlemeler.²⁹ 6) Moskova Dokümanında Öngörülen Düzenlemeler.³⁰ 7) Helsinki Dokümanında Öngörülen Düzenlemeler.³¹

4- Müslüman Azınlıkların Sosyal ve Kültürel Problemleri

Azınlık doğasının ortaya çıkardığı niteliksel bir takım ayırt edici özellikler Müslüman azınlıklar için de geçerli olup, bunlar genelde olumsuz, en azından arzu olunan değil, tahammül edilen niteliklerdir.³² Tarihî açıdan baktığımızda Müslüman coğrafyanın ana eksenini dışında kaldıkları için, za-

- 23 14. Madde konvansiyonda öngörülen haklar ve temel özgürlüklerden cinsiyet, ırk, ten rengi, dil, din, ulusal yahut sosyal menşe, bir ulusal azınlığa mensup olma, servet, doğum yahut diğer her hangi bir statü nedeniyle ayırım yapılmaksızın herkesin istifadesini öngören bir diskriminasyon yasağı dile getirmektedir. Azınlıklar madde hükmünde açık olarak zikredilmiş; diğer bir ifade ile mevcudiyetleri tanınmıştır . Arsava, s. 89.
- 24 Bu şart klasik insan hakları konvansiyonlarından farklı olarak, halkların haklarını da açık olarak saptamaktadır. Arsava, s. 90.
- 25 Medeni ve Siyasi Haklar sözleşmesinin 27. Maddesi'ne benzer bir düzenlemenin nihai senede alınması, uluslararası azınlık himayesine önem kazandırmıştır. Bkz: Arsava, s. 90-92.
- 26 İki yılı aşkın görüşmelerden sonra 15.01.1989'da 35 Agik devleti Viyana'da bir doküman üzerinde anlaşmışlardır. Dokümanın en önemli sonucu olarak, insan hakları alanında çok aşamalı bir konsültasyon ve denetim mekanizması kabul edilmiştir. Bkz: Arsava, s. 92-94.
- 27 29.06.1990 tarihinde agik tarafı olan devletler Kopenhag'da bir araya gelerek, azınlıkların himayesini yeniden teyit etmişler ve agik dokümanlarında yer alan mükellefiyetlerin icrasını kabul etmişlerdir. Bkz: Arsava, s. 95-99.
- 28 21.11.1990'da devlet ve hükümet başkanları Avrupa'daki değişimler, özellikle Almanya'nın birleşmesi muvacehesinde agik prozesine yeni birtakım görevler veren bir metin kabul etmişlerdir. Bildirinin insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti ile ilgili bölümünün sekizinci fıkrasında taraf olan devletler ulusal azınlıkların, etnik, dil, kültürel ve dini kimliklerinin korunacağını ve azınlık mensuplarının bu kimliklerini her hangi bir mağduriyete uğratmaksızın, kanun önünde tam bin eşitlik içinde serbest bir şekilde dile getirebileceklerini, koruyabileceklerini ve geliştirebileceklerini kabul etmiştir. Bkz: Arsava, s. 99-100.
- 29 1991'de İsviçre'nin insiyatifi ile gerçekleşen Cenevre toplantısında 35 devletin diplomatları azınlık haklarının nasıl korunabileceği ve bu himayenin nasıl daha iyiye götürülebileceği tartışılmıştır. Bkz: Arsava, s. 101-103.
- 30 04.10.1991'de agik taraf devletleri bir araya gelerek insan hakları, temel özgürlüklerin korunması ve demokrasinin gelişmesi konusunda ortak kararlılıklarını ifade ederek agike büyük etkinlik tanınmasını kabul etmişleridir. Bkz: Arsava, s. 103-104.
- 31 10.07.1992 tarihindeki zirveyle sona eren ve agik sürecinde yeni bir aşama olarak kabul edilen Helsinki toplantısında en önemli hususiyet Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin kurulmasıdır. Bkz: Arsava, s. 105-106.
- 32 Bugün yasalar ya da güç merkezleri tarafından ne kadar korunursa korunsun, azınlıklar yine de güvensiz bir durum içerisinde dirler. Bkz: Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*; (trc. Erkal Günür), İst. 1995, s. 86-87.

manında bir parçası oldukları ünlü Müslüman devletlerin ve hanedanların ihtişamına bu halleriyle sahip bulunamazlar. Onların yaşadığı çevrede, hiç bir tarihi Müslüman başkenti -ne Bağdat, ne Şam, ne de Kahire- yoktur; abideleşmiş bilginlerden herhangi biri -Gazzâlî, Bîrûnî, İbn Haldûn- burada çalışmış değildir ve ne de kudret sahibi imparatorlar -Süleyman, Abbâs, Ekber- onların içinden doğmuştur. Bu grupları niteleyen diğer bir özellik, coğrafî tecrit edilmişlikten ötürü, İslâm dünyasının ana kısmı ile birbirleri arasında iletişimin kopukluğudur.³³

Bu durumlar, Müslüman azınlıklar için tarihten günümüze bir çok problem taşıdığı gibi, yaşadığımız çağ da yeni problemler -denebilir ki, tarihin miras bıraktıklarını katlayarak- ortaya çıkarmıştır. Şüphesiz çağdaş Müslüman azınlıkların, hayatın bütün alanlarına ilişkin problemleri bulunmaktadır. Fakat biz burada onların bazı temel problemlerinden sosyal ve kültürel nitelikte olanlarını ana hatlarıyla kısaca belirtmek istiyoruz.

XVIII. yy.'dan itibaren her yeri saran Batı ve modern uygarlığının, gerek bilfiil sömürgeleştirme yoluyla hüküm sürdüğü coğrafyada, gerekse maddi ve manevi nüfuzunu doğrudan veya dolaylı olarak hakim kıldığı az gelişmiş ülkelerin topraklarında insan hayatıyla ilgili sorunların uzantıları günümüzde de canlı olarak hissedilen derin izler bırakmıştır. Bugün artık bütün dünyada şöyle ya da böyle modern Batı uygarlığının etkisinin olmadığı bir alanı düşünmek hemen hemen imkansız gibidir.³⁴ Şüphesiz Müslüman azınlıkların dünyanın her yerinde bir çok sosyo-kültürel problemleri bulunmaktadır. Bugün bu azınlıkların problemlerinin, tarihtekinden daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü tarihte olduğu gibi bugün onların haklarını gerektiğinde savunabilecek, ne güçlü ve muhteşem imparatorluklar -Emevî, Abbâsî, Osmanlı-, ne de İslâm âleminin birliğini sağlayacak güçlü başkanlar -halifeler,sultanlar- vardır.³⁵ Ancak biz bu sınırlı çalışmada dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmış bütün Müslüman azınlıkların sorunlarını ele alma imkânına sahip değiliz. Kendini insanlığın gördüğü en yüksek ve insan haklarına

33 Ahmed, s. 217-218.

34 Özellikle küresel iletişim ağının akıl almaz boyutlara ulaşması neticesinde Batı uygarlığı etkisini bugün "Medya" aracılığıyla daha kolay ve kahçı kılmaya çalışmaktadır. Yerleşik çoğunluğun zihinde azınlıklara karşı telafisi zor olan ayrımcılıkların kökleşmesini sağlayan Medya'dır. Çünkü; 1. Etnik azınlıklar, Medya dünyasında da azınlıktadır. Diğer insanlara göre daha az istihdam edilmekte ve kendilerini temsil etmelerine daha az fırsat tanınmaktadır. 2. Azınlıklarla alakalı konuların birçoğu açıkça veya zımnen problemleri hatırlatacak ve hakim değerleri, çıkarları, maksatları veya kültürü tehdit edici girişimleri çağrıştıracak niteliktedir. 3. Etnik hadiseler mütemadiyen beyaz çoğunluk perspektifinden ele alınmakta ve beyaz otoritelere, azınlık sözcülerinden daha çok yer verilmektedir. 4. İş, barınma, sağlık, eğitim, siyasi hayat ve kültür gibi etnik grupların günlük hayatlarıyla alakalı konular ve özellikle ayrımcılıktan çok nadir bahsedilmektedir. Ancak bu konularda toplumun genelini alakadar eden problemler ortaya çıktığında, hadiselerin haber değeri kazandığı görülmektedir. 5. Irkçılık sistemli bir şekilde geçirilmektedir. Bkz: © Yusuf Alan, *Beyan Tahlii*, 1997, alan@nil.com.tr.

35 Azınlık kavramının tarihsel oluşumunu verdiğimiz yerde, azınlık haklarının bugün BM güvencesinde daha çok insan hakları merkezinde düşünülüp değerlendirildiğini belirtmiştik. Ancak BM'nin veto hakkına sahip etkili ülkeleri arasında hiç bir Müslüman ülkenin bulunmaması, büyük ve etkili bir Müslüman devletin eksikliğini acı bir şekilde hissettirmektedir.

saygılı biricik medeniyeti gibi sunma gayretinde olan³⁶ modern uygarlığın beşiği Avrupa ülkelerinde Müslüman azınlıkların yaşam seviyelerine ve sosyo-kültürel durumlarına kısaca değinmek durumundayız. Orada ortaya çıkan problemlerin ve çözümüne dair gelişmelerin, bütün azınlık bölgeleri için de bir örneklik ya da hareket noktası teşkil edeceğini düşündüğümüzden, öncelikle Avrupa'daki Müslüman azınlıkların³⁷ problemlerini ele almak istiyoruz.

Uluslararası anlaşmalarda azınlıkların statüsü ve problemleri her ne kadar ayrı bir şekilde mütâlaa edilmişse de ağırlıklı olarak insan hakları bağlamında ele alındığını belirtmiştik. İnsan hakları ile ilgili meselelerin daha ziyade gelişmekte olan ülkeler açısından düşünülmesi ve gelişmiş bazı Batı Avrupa ülkelerinin hesaba katılmaması yanlış bir değerlendirmedir. Çeşitli insan hakları ihlalleri, yabancıları aşağılayıcı, ayırıcı ve ırkçı politikalar maalesef yeni bir çağın eşliğinde Avrupa'da boy göstermektedir. Bir zamanlar misafir işçi, göçmen işçi olarak isimlendirilen yabancı iş gücü, göç alan ülkelerde etnik azınlık olarak kabul edilebilir hale gelmiştir.³⁸

4.1. Kültürel (Kimlik) Problemleri

Bir çok Avrupa ülkesinde göçmenlerin eski semtlerde yığıldıkları bir gerçektir. Yerleşim alanındaki yığılmanın (gettolaşma) diğer alanlara da yansımaları kaçınılmazdı. Aslında göç alan ülkelerin şikayetçi olduğu yabancıların belirli mahallerde gettolaşması veya cemâatleşmesi, bizzat bu ülkelerin uyguladıkları eğitim ve konut politikalarından kaynaklanmaktadır.³⁹

Kültürel problemler denince akla gelen ilk unsur dildir. Dil, kültürün temelidir. Dilin sözcükleri ve yapısı insana ait düşünce, ilişki ve eylemleri ifade eder. Bir halkın mirası ve kültürü dil yoluyla yeni kuşaklara aktarılır ve böylece de o halkın kendi öz kimliği varlığını sürdürebilir.⁴⁰ Buna karşın hemen hemen hiç bir Avrupa ülkesinde yabancı çocukların kendi ana dil ve kültüründe eğitimi bir hak olarak değil, birtakım hükümet politikalarına araç olarak görülmektedir.⁴¹

Kimlik probleminde iki kültür arasında kalmış ikinci kuşağın problemleri öne çıkmaktadır. Göçmen çocuklarının göç ettikleri sıradaki yaş durumu temel alınarak üç kategoride kimlik problemleri değerlendirilmiştir. Birincisi: 6 yaş ve üstünde göç eden çocuklar. Bunların yeni ülkede kimlik değiştirmeleri nadir görülür ve yerli toplum bunlara her zaman "yabancı" gözüyle bakacaktır. İkincisi: 2-6 yaşları arasında göç eden çocuklardır. Bunlar Avrupa'ya geldiklerinde üç tip kültürle karşılaşılır: Kendi ülkelerinin kültürü, göçmen

36 Kadir Canatan, *Göçmenlerin Kimlik Arayışları*, İst. 1990, s. 78.

37 Genel olarak ekonomik sebeplerle Avrupa'ya giden işçilerin azınlık teşkil edip etmediği tartışmalıdır. (Bkz: Arsava, s. 64.) Ancak evrensel ve bölgesel düzeydeki anlaşmaları dikkate alarak bunların "yabancı" statüsünden, "azınlık" statüsüne dahil olabilecekleri pekâlâ düşünülebilir. Esasen Avrupa'ya göç eden bu işçiler büyük oranda geri dönmemiş ve bugün I., II. ve hattâ III. kuşaklardan söz edilmesi artık bunların stabil bir hüviyet kazandıklarını göstermektedir.

38 Mustafa Erkal, *Avrupa'daki Türk Çocuklarının İnsan Hakları Sorunları*, (Yurtdışı İşçi Çocukları Eğitim Vakfı Açık Oturumlar Dizisi: 1), Ankara 1997, s. 6.

39 Erkal, *agm.*, s. 6.

40 *Müslüman Halklar Ansiklopedisi*, Giriş Kısmı, I, 20.

41 Canatan, s. 62.

kültürü ve geldiği ülkenin egemen kültürü. Bu çocuklar her üç kültürün de kimi öğelerini özümleyeceklerinden asimile olma oranları düşüktür. Üçüncüsü: 0-2 yaş arasında göç eden çocuklardır. Bunlar sosyalleşme sürecini hem kendi göçmen kültürlerinin hem de egemen toplumun kültürünün etkisi altında geçirirler ve sosyalleşme süreci ilerledikçe asimile olma şansları artar. Bazı araştırmacılara göre üç gruptan en fazla sorunlu kesim ikinci gruptaki çocuklardır. Çünkü bunların sosyalleşme süreci kesintiye uğramış ve üç farklı kültürün tesiri altında yetişmektedirler.⁴²

İşsizlik, ayrımcılık ve Batı toplumunun sıcak insan ilişkilerinden yoksun katı toplumsal yaşamı kimi Müslüman gençleri toplum kıyasına itmektedir. Bu gençler gerçekçi eylemlerle katı yaşam koşullarını aşmak yerine alkol, kumar ve eroin gibi uyuşturucu ve şans oyunlarından medet ummaktadır.⁴³ Avrupa'daki bütün ırkçı ve faşist grupların üzerinde birleştikleri en önemli konu "yabancı düşmanlığı"dır. Bu bağlamda ırkçı ideolojilerin temeli ilginç bir formülasyona dayanmaktadır: Bütün toplumsal sorunların (konut, eğitim, sosyal olanakların kötüye kullanılması, kültürel çözülme gibi) kaynağında yabancılar sorunu yatmaktadır. Sanki göçmenler Avrupa'nın günah keçisidir⁴⁴ ve kurumsal ayrımcılık yapısal bir sorun olarak bütün hızıyla devam etmektedir.⁴⁵

4.2. Eğitim Problemleri (Bireysel ve Sosyal)

Müslüman azınlıkların eğitim problemleri denince, akla ilk gelen *ikinci kuşak*'ın eğitim sorunlarıdır.⁴⁶ Daha çok ekonomik sebeplerle Avrupa ülkelerine az gelişmiş ülkelerden işgücü göçü 1960'lı yıllarda başladı. Bunların içerisinde çeşitli Müslüman ülkelerden gelen göçmen işçiler olduğu gibi, önemli sayıda Müslüman Türk işçisi de bulunmaktaydı. 1970'li yıllarda ise çeşitli sebeplerden⁴⁷ aile birleşimi gerçekleşmeye başladı. Bu ikinci göçün en önemli yanı ikinci kuşak sorununu ortaya çıkarmış olmasıdır. Göçmenlerin gerek aile birleşimi sonucu yanına aldıkları, gerekse Avrupa'da doğan çocuklarını dile getirmek için kullanılan bir kavramdır.⁴⁸

1978-79 öğretim yılında Almanya'da yarım milyon, Fransa'da dokuz yüz bin yabancı çocuğun adı geçen ülkelerde okula gidiyor olması, eğitim soru-

42 Canatan, s. 40.

43 Canatan, s. 42.

44 Canatan, s. 79-80.

45 Kurumsal ayrımcılık, bir kurumun, göçmenleri ayıran ve yerleşik toplum üyelerini göçmenlere nazaran kayıran her türlü eylem, politika, ideoloji ve yapıları ifade eder. Bkz: Canatan, s. 101.

46 Avrupa ülkeleri arasında Almanya örneğinde Türk çocuklarının din eğitimi problemleri ile ilgili bilimsel bir araştırma olarak geniş bilgi için şu esere bakılabilir: Dr. Nevzat Yaşar Aşkoğlu, *Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi*, Ankara 1993.

47 Bu sebeplerden bazıları şunlardır: 1- Erkek göçmenlerin eşleri, çocuklarını yetiştirmede ve aynı zamanda ev idaresinde bazı sorunlarla karşı karşıya kaldılar. 2- Aile birleşimi yoluyla göçmen işçiler kendi çocuklarına Avrupa'da daha iyi bir eğitim ve gelecek sunacaklarına inanıyorlardı. 3- Göçmen işçiler sürekli erteledikleri geri dönüş nedeniyle uzun dönem kaldıkları yurt dışında yalnızlık, hastalık, özlem vb. güçlüklerle yüz yüze kalıyorlardı. 4- Bazı işçiler sınır dışı edilmeyi garanti altına almak için aile birleşimini zorunlu görüyorlardı. Bkz: Canatan, s. 27.

48 Canatan, s. 28.

nun genelde bütün göçmenler özelde ise Müslüman göçmenler için ne kadar önemli bir sorun olduğunu açıklamaya yeter. Göçmen çocuklarının eğitimdeki konumu hiç de iç açıcı değildir. Ortalama olarak yabancı çocuklar bir veya iki yıl kendi yerli yaşitlarından daha aşağı sınıflarda okumaktadırlar. Devamsızlık ve okuldan erken ayrılma durumlarına sıklıkla rastlanmaktadır. Başarı grafikleri yerlilere göre düşük bir seviyede seyretmektedir. Yabancı çocukların en fazla gönderildiği okullar, düşük meslek okullarıdır. Bu tip okullar da bile elenme o kadar yüksek ki, çoğu yabancı gençler diplomasız ve mesleksiz olarak iş yaşamına atılmak zorunda kalmaktadır. Yüksek okul veya üniversitelere daha iyi hazırlayan düz orta dereceli okullara giden göçmen çocukları çok az olduğu için üniversite veya yüksek okul mezunu gençler parmakla gösterilecek kadar azdır. Yabancı çocukların ve gençlerin eğitimi hakkındaki bütün bu veriler açıkça göstermektedir ki, yabancı çocukların *geri bırakılmışlığının ve geri kalmışlığının* temelinde tesadüfi olmayan yapısal birtakım sebepler bulunmaktadır.⁴⁹

Gettolaşmanın da, eğitimde yeni problemlere yol açtığı bir gerçektir. Avrupa'daki göçmenlerin eski semtlerde yığılmaları ve konut alanındaki yılmaların (gettolaşma), doğrudan eğitim alanına yansması kaçınılmazdı. Nitekim yabancı göçmenlerin yoğun olarak oturduğu semtlerdeki okullarda yabancı çocukların oranı yüksektir. Ancak bu gerçeğe son yıllarda bir yenisi daha eklenmiştir, o da yerli halkın bilinçli olarak çocuklarını yığılmanın fazla ol-

49 Bu yapısal nedenleri ve engelleyici mekanizmaları bir kaç ana noktada toplayabiliriz: 1- Yabancı çocukların ve gençlerin bir bölümü aile birleşimi çerçevesinde kendi ülkesinde devam ettiği eğitimini yarıda bırakarak tanımadığı yepyeni bir ortamda tekrar eğitime başlamak zorunda kalmışlardır. Eğitimdeki bu kesinti ve yeni ortamda karşılaşılan dil, sosyal çevre, uyumsuzluk vb. sorunlar yabancı çocukları ve gençleri yerli çocuklarla eşitsiz bir başlangıç ve rekabete sürüklemiştir. 2-Yabancı çocukların ailelerinin sosyo-ekonomik yapısı ve konumu oldukça düşük olduğundan sosyal çevreden kaynaklanan sorunlar çocukların eğitimdeki durumunu olumsuz yönden etkilemektedir. Sosyal çevre ve eğitimdeki başarı arasındaki bağıntı o kadar güçlü ki, bu durum farklı sosyal çevreye mensup yerli çocuklar arasında bile başarı farklarını açıklayıcı bir faktör olarak görülmektedir. Üstelik aynı sosyo-ekonomik çevreye mensup yerli ve yabancı çocukların farklı başarı düzeylerine sahip oldukları da dikkate alınırsa bu konuda yabancı çocukların çifte bir handikapla karşı karşıya oldukları görülecektir. Yani yabancı çocuklar bir taraftan etnik kökenlerinden dolayı bir çok sorunla karşılaşırken diğer taraftan da, tıpkı sosyo-ekonomik durumları zayıf olan yerli işçi çocukları gibi çevreye bağlı bir çok olumsuz etkenlerin de etki alanı içerisindeyler. 3-Mevcut eğitim sistemi tarihsel ve kültürel oluşum süreci içinde yabancı çocukların spesifik arkaplanını dikkate almamış olduğundan, bugün yapısında yabancı çocukların başarısını olumsuz yönde etkileyebilecek pek çok engelleyici öge ve mekanizmaları barındırmaktadır. Yapısal ayrımcılık olgusu her halde eğitim alanında etkisini göstermektedir. 4-Göçmenleri Avrupa'daki varlığını hükümetler yıllarca geçici olarak gördüklerinden zamanında ve yeterli önlemler alınmamış ve yabancı çocukların eğitimdeki sorunlarının çözümü sürekli ertelenmiştir. Sorunların çözümünün ertelenmesi. Sorunların yığılmasına ve daha karmaşık hale gelmesine neden olmuştur. 5- Yabancı çocukların ve gençlerin geldikleri Avrupa ülkelerindeki hazırlık ve karşılama okulları vb. olanaklar başından beri hep yetersiz olagelmıştır. Bugün bile bu karşılama kurumlarında kaliteli eğitim, uygun malzeme ve deneyimli öğretmenler bulunmamaktadır. 6- Yabancı çocukların, kimlik ve kuşaklar arası çatışmaların yol açtığı sorunlar, yeni sorunları (örneğin, evden kaçmalar, bunalımlar, rizikolu alışkanlıklar edinme) beraberinde getirmiş ve bunlar da doğrudan ve dolaylı olarak eğitim koşullarına yansımıştır. Bkz: Canatan, s. 30-31.

duğu okullardan çekmesidir. Böylelikle yığılmanın fazla olduğu okullar tamamen siyah okullara dönüşmektedir.⁵⁰

4.3. Vatandaşlık Problemleri

İşgücü dış alımı ve göçmenlik olgusu başlangıçta sadece işgücü alan ve veren ülkeler tarafından değil, aynı zamanda göçmenlerin kendileri tarafından da geçici olarak görülmekteydi. Üç kesimin beklentisi de bu yöneydi. Hattâ Avrupa ülkeleri bu eğretiliği îmâ etmek için yabancı işçilere “konuk işçi” demeyi daha uygun görüyorlardı.⁵¹ Almanya birkaç yıl öncesine kadar ülkesinde yaşayan milyonlarca göçmenin varlığına rağmen göçmenlerin kalıcılığını kabul etmeyen tek Avrupa ülkesiydi.⁵² Avrupa ülkeleri içerisinde sosyal devlet anlayışına uygun olarak Hollanda, azınlıkların haklarına daha fazla önem vermektedir.⁵³ Hollanda'nın önderliğinde Batı Avrupa ülkeleri göçmenlerin kalıcılığını kabul ettikten sonra kendilerini “çok kültürlü toplum”⁵⁴ olarak lanse etmektedir. Fakat gerçekte “egemen kültür” ve “egemenlik altında olan toplumlar” vardır. Dolayısıyla bugün Batı, çok kültürlü toplum paradigmasının ifade ettiği anlamdan çok uzaktadır⁵⁵ ve izlenen politika asimilasyonist bir politikadır.⁵⁶

Yüzyılımızda demokrasi ve insan hakları havarisi kesilen ve uluslara demokrasi ve insan hakları dersi vermeye kalkan Batı Avrupa ülkeleri ne yazık ki, yarım yüzyıldır kendi sınırları içerisinde yaşayan ve yerleşik toplum üyeleri gibi üzerlerine düşen bütün yükümlülükleri yerine getiren (seçme ve seçilme yaşında bulunan) en az on milyon göçmeni siyasal haklardan mahrum bırakmaktadır. Bugün ülke çapında genel seçimlere aktif ya da pasif olarak katılım hakkını göçmenlere verebilmiş tek bir Avrupa ülkesi yoktur. Ancak İsveç, Finlandiya, Danimarka, İsviçre, Hollanda ve Norveç gibi ülkeler göçmenlere yerel ve bölgesel düzeyde seçme ve seçilme hakkı tanımışlardır.⁵⁷

En son olumlu gelişmelerden biri, uzun yıllardır Almanya'da iktidarda bulunan Hristiyan Demokrat Parti'nin 1998 yılında yapılan seçimleri kay-

50 Canatan, s. 31.

51 Canatan, s. 55.

52 En son, uzun tartışmalardan sonra 1990 yılında kabul edilen ve 1991 yılında yürürlüğe giren yeni Yabancılar Yasası, Alman vatandaşlığına geçme, emekli göçmenlerin kendi ülkelerine döndükten sonra tekrar Almanya'ya girebilmesi ve buna benzer bazı gevşetmeler dışında Almanya'da yaşayan milyonlarca göçmene daha iyi bir yarı hazırlamaktan çok uzak görünmektedir. Yabancıların Alman vatandaşlığına geçmesinin kolaylaştırılması ta 1980'den beri plânlanan “II. ve III. kuşağın sosyal entegrasyonu”nu gerçekleştirmeye yönelik bir adımdır. Ne kadar çocuksu gözüksün pek çok politikacı ve sosyal bilimci uyruk değiştirmeyi asimilasyonun ya temel koşullarından biri ya da son aşaması olarak görmektedir. Bu nedenle olsa gerektir ki, Almanya göçmen çocuklarının uyruklarını değiştirmesine büyük önem vermektedir. Otuz yıllık göç deneyimine ve diğer Avrupa ülkelerindeki standartlara bile uymayan yeni Yabancılar Yasası gelecekteki ve hali hazırdaki sorunları çözemeyecek ve yeni sorunları beraberinde getirecektir. Canatan, s. 61-64.

53 Canatan, s. 74.

54 Çok kültürlü toplum, içinde çok farklı kültür ve kökenlere sahip birden fazla toplumun bir arada yaşadığı toplumdur. Bkz: Canatan, s. 94.

55 Canatan, s. 95.

56 Canatan, s. 98.

57 Canatan, s. 107.

betmesi neticesinde, seçimlerin galibi Sosyal Demokrat Parti ile Yeşiller'in kurduğu yeni koalisyon hükümetinin, ülkede yaşayan yabancılara çifte vatandaşlık hakkını vermeyi kabul etmeleridir. Her iki partinin anlaşığı şartlar çerçevesinde dokuz yüz binden daha fazla Türk'ün çifte vatandaşlık hakkı kazanması mümkün görünmektedir.⁵⁸

4.4. Müslüman Azınlıklar Üzerindeki Misyonerlik Faaliyetleri

Bütün azınlık bölgelerinde olduğu gibi, Avrupa'daki Müslüman azınlıkları tehdit eden önemli tehlikelerden biri de misyonerlik faaliyetleridir. İlk misyonerlerin Havâriiler olduğunu söylemek mümkündür. Aziz Paulus Küçük Asya, Makedonya ve Yunanistan'da bir hayli kilise kurmuş ve bu kiliseleri teşkilatlandırmıştır.⁵⁹ Bu nedenle bir din olarak Hıristiyanlık doğuşundan bugüne çok güçlü bir misyonerlik teşkilatına sahip olup tamamen kurumlaşmıştır.⁶⁰ Bugün Hıristiyanlık dünyasının kalbi sayılan papalık, 1662'de Vatikan'da "Misyona Bakanlığı" kurmuştur. XIX. yy.'dan itibaren misyonerlik faaliyetlerinin bütün dünya yüzeyinde yeniden bir gelişme dönemine girdiğini görüyoruz. Avrupa'nın bir çok ülkesinde (Almanya, Belçika, Fransa gibi) misyonerlik çalışmalarını yürütmek üzere "enstitüler" açılmış ve misyonerler çağdaş bilgilerle donatılmıştır.⁶¹

Kısaca ifade etmek gerekirse misyonerliğin gayesi, yeryüzünde kuvvetli bir Hıristiyan topluluğu kurmaktır. Misyonerler bu amacı gerçekleştirmek için dünyanın henüz insan ayağı değmeyen köşelerine kadar giderek her an ölümlü yüz yüze gelmelerine rağmen azimle direnerek Hıristiyanlığı yaymaya gayret etmişlerdir.⁶²

Müslüman azınlıkların yaşadıkları coğrafyalardaki misyonerlik faaliyetlerini şöylece özetleyebiliriz: Misyonerler Afrika⁶³ topraklarına XV. yy'dan itibaren, yani Portekiz keşifleri başladığı zamanlarda sızmışlardır.⁶⁴ Çin, Asya, Japonya vb. bölgelerde misyonerlik faaliyetleri yoğunlukla XIX. yy'da başlamıştır.⁶⁵ Yakın yüzyıllardaki Hıristiyan yayılmacılığının Afrika'daki en büyük engeli Müslümanlar; özellikle dervişler ve nüfuzlu şeyhlerdir. Bunlardan biri Şeyh es-Senûsî'dir.⁶⁶ Hindistan'da hepsi de aynı gayeye matuf

58 Gabi Tröger - Deniz Tuna, Türkische Allgemeine, "Werden noch 900.000 Türken Detsche?", November 1998, Yıl: 3, Nr: 48, s. 4.

59 Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1992, s. 7.

60 *İslâm Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, (trc. Yusuf Uralgiray), Ankara 1977, s. 7.

61 Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası*, s. 8; Uralgiray, s. 7.

62 Cilacı, s. 9-10, 20.

63 Afrika'da Müslüman azınlıkların durumu ile ilgili olarak bkz: Vincent Monteil, *Afrika'da İslâm*, (trc. İzzet Tanju), İst. 1992; Lothrop Stoddard, *Hâdiru'l-Alemi'l-İslâmî*, (Arapçaya çeviren: Accâc Nüveyhid), Dâru'l-Fikr, 1391/1971, II, 360-401; III, 1-54. (Aslında bu eser İslâm âleminin büyük mücahidlerinden olan Emir Şekib Arslan'ın yazılarının bir derlemesidir); Veli Ertan, *Afrika ve Avrupa'da İslâmîyet*, İst. 1968, s. 7-107.

64 Uralgiray, s. 23. (Hıristiyanlıktan farklı olmakla beraber misyonerlik konusunda onlardan geri kalmayan Yehova Şahitleri'nin Afrika'daki faaliyetleri ile ilgili olarak bkz: Hikmet Tanyu, *Yehova Şahitleri*, DİB. yay., Ankara 1980, s. 82-84.

65 Cilacı, s. 8.

66 Şeyh Muhammed b. es-Senûsî Afrika'da XIX. yy'da İslâm'ın sömürgecilere ve Hıristiyan

çalışan İngiliz, Amerikan ve Avustralyalı oniki tane misyonerlik teşkilatı vardır. Buradaki misyonerlik faaliyetleri özellikle Kary'nin kurduğu Londra misyonerlik derneğinin faaliyeti sonucunda gelişmiştir. Misyonerler Çin'e de doktorlar, hasta bakıcılar kılığında giderek sonuçlar elde etmişlerdir. Sumatra ve Cava'da misyonerler Hıristiyanlaştırdıkları Müslümanların sayılarını bile çıkarmışlardır. Yetmiş yıldır Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkan İslâm boşluğunu Batılı misyonerler bugün, kendi lehlerine doldurmak amacıyla İncil'i oradaki Türk boyları lehçelerine çevirmek Hıristiyanlığı yaymaya yönelmişlerdir.⁶⁷

Biz burada misyonerlerin Avrupa'daki faaliyetlerinden özellikle Türk işçilerine yönelik olanları üzerinde durmak istiyoruz. Avrupa'nın hangi ülkesinde olursa olsun soydaşlarımıza yönelik yürütülen misyonerlik faaliyetleri gerek amaç, gerekse taktik itibarıyla aynı mahiyettedir. Bu bakımdan misyonerlerin göçmen işçilerimiz arasında sürdürdükleri faaliyetleri, ülke ülke ayırmaksızın genel bir değerlendirmeye tabi tutmanın daha doğru olduğu kanâatindeyiz. Bunlar ilk önce "okuyun, öğrenin ve yoluna girin" diye Hıristiyanlığı öven kitap ve broşürlerle işçilerimize yaklaşmakta, daha sonra İncil takdim ederek münasebetlerini ilerletmektedirler. Misyonerler, işçilerimizin hemen hepsinde mevcut olan gurbet acısı ve hasret duygusunu çokça istismar etmektedirler. Bunu yaparken de iki yol takip etmektedirler: Ya tespit ettikleri işçilerin adreslerine önce cazip ifadeler taşıyan mektuplar göndererek kurs sistemine geçişi hazırlamakta ve sonra broşür, kitap göndermek suretiyle münasebetler geliştirilmekte, ya da çeşitli gezi, eğlence ve toplantılar düzenlemek suretiyle aradaki din ve milliyet ayrılığını gidererek Hıristiyanlık telkinine çalışmaktadırlar. İşçilerimizin hemen çoğunun yeterli eğitim düzeyinden geçmemiş oluşları, milli ve dini değerleri iyi tanımayışları, bu değerlerin kendi varoluşları için arz ettiği önemi takdir edemeyişleri vb. hususlar misyonerlerin faaliyetlerini kolaylaştıran başlıca faktörlerdir.⁶⁸

5. Sonuç Yerine: Azınlıkların Problemlerinin Çözümüne Dair Öneriler

Azınlıklar problemi, şüphesiz sadece çağımızın sorunu değil, kökenleri tarihin ilk dönemlerine kadar uzanan ve günümüze değin devam eden bir problemdir. Bu başlık altında biz sorunun çözümüne yönelik çağdaş önerileri ele almak istiyoruz. Çok farklı şartları tevlid eden çağımızda Müslüman azınlıkların problemlerini çözmek için bazı temel sorular sorarak işe başlamak her halde en iyi yöntem olsa gerektir. *Çok kültürlü ve farklı dinleri içinde barındıran toplumda, Müslümanlar nasıl yaşayabilirler? Azınlık konumunu*

yayılmacılığına karşı en büyük kalkanı olmuştur. Bu büyük insan ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz: Lothrop Stoddard, *Hâduru'l-Alemi'l-İslâmî*, I, 295-302; II, 140-165.

67 Sayısal olarak 1926'da 400, 1950'de 600 misyonerlik bölgesi bulunmakta idi. 1926'da bütün misyon şefleri Avrupalı olduğu halde, 1950'de 88 misyonerlik kendi yerli şefleri tarafından yürütülmüştür. Bkz: Uralgiray, s. 7, 23, 26, 27, 55, 56.

68 Cilacı, s. 58, 59. Ayrıca diğer faktörler için bkz: s. 60-68; M. Asım Köksal, *Hıristiyan Propagandaları Münasebetiyle Açıklama*, DİB. Yay., Ankara, 1982, s. 7-8.

içinde barındıran bu ikiliği çözmek zorundayız. Böyle bir sorunu çözmek ise yepyeni düşünce sınıflamalarına, İslâm'ın taze bir biçimde yeniden anlaşılmasına ve uygulama için yaratıcı bir kapasiteye ihtiyaç gösterir.⁶⁹

İnançları karşısında çoğunluğun tahammül edilemeyen muhalefeti ile yüz yüze geldikleri zaman Müslümanlar, ya savaşmış (cihad), ya da hicret etmişlerdir. Bu tercihe Kur'an'da işaret edildiği gibi, "Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek bir çok güzel yer ve bolluk (imkân) bulur";⁷⁰ Hz. Peygamber'in hayata geçirdiği örnek de buna emsâl teşkil etmiş idi. Ancak VII. yy.'da yahut XIX. yy.'da bulunmuş bir çözüm, XX. yy.'ın şartlarında her zaman için uygulanabilir nitelikte olmayabilir. Göçmenlik yasaları, vize sınırlamaları, hudut güvenliği modern bir hicreti oldukça güç hale getirir. Tarih açısından bakılırsa Müslümanların bir azınlık halinde yaşama konusunda itiyatlı olmalarını gerektiren sebepler vardır; zira geçmişte *Endülüs* ve *Sicilya*'dan dışarı atılmışlardı. Yirminci yy.'da milli devletlerin ve azınlık statüsünün ortaya çıkışı, Müslümanların sorunlarını daha bir belirgin hale getirmiştir. Yüzyılımızda Müslüman olmayan bir toplum içinde azınlık olarak yaşamak birtakım özel sorunları öne çıkarır: Camilerin kapatılışı veya tahrib edilişi, din eğitiminin noksanlığı ve düşmanca bir resmî siyaset⁷¹ ... Öte yandan, gene aynı siyaset Müslümanların kendilerini yeni şartlara uydurma ve ayakta kalma yeteneklerini de açığa çıkartır.⁷²

Bugün dünyanın neresinde olursa olsun azınlıkların problemleri aynı zamanda genel bir insan hakları sorunudur. Dolayısıyla azınlıkların durumlarının iyileştirilmesiyle ilgili önerilerin de her şeyden önce bu temelde düşünülmesi gerekir.⁷³

Günümüzde birkaç istisna dışında hemen hemen bütün ülkelerin anayasalarında vatandaşların eşitliği genel bir kabul görmüştür. Ne var ki, bu kuramsal ilke her zaman uygulama alanına tam olarak yansımamakta vatandaşlardan belli bir grup ya da bu grubun üyeleri sık sık ayrımcılığa uğramaktadırlar. Ayrımcılığın temeli kimi zaman din ve inanç, kimi zaman ırk ya da etnik kimlik, kimi zaman da siyasal tercih veya kültür olmaktadır. Etnik azınlık sorunları ile daha uzun deneyime sahip Amerika ve İngiltere başta olmak üzere bütün Batı Avrupa ülkelerinde etnik azınlıkların konumunu açıklamak için çeşitli kuramsal çerçeveler ortaya atılmış ve bu kuramsal açıklama modellerinde şu sorulara cevap aranmıştır. Etnik eşitsizliğin temelinde

69 S. Z. Abidin, *Muslim Communities in Non-Muslim States*, 1980'den naklen Ahmed, s. 216. 70 Nisâ: 4/100.

71 Bu düşmanca siyasete Kenya çarpıcı bir örnektir: Kenya'da özellikle 1967'den sonraki yönetim Müslüman azınlık üzerinde dayanılmaz bir baskı rejimi uygulamaktadır. Binlerce Müslüman öldürülmüş, camiler, okullar kapatılmış, halk devamlı bir baskı ve vahşete maruz kalmaktadır. Kenya yönetiminin Müslüman halka ne gözle baktığı, iç güvenlik bakanı G. Kariuki'nin göreve henüz başladığı vakitlerde, halka hitaben yaptığı bir konuşmasında sarf ettiği şu sözde özet ifadesini bulur: "En iyi Müslüman, ölü olandır". Geniş bilgi için bkz: *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Editör: Hakkı Dursun Yıldız, XIII, 542-543.

72 Ahmed, s. 217.

73 Avrupa'daki Türk çocuklarının insan hakları problemleri ile ilgili olarak, Yurtdışı İşçi Çocukları Eğitim Vakfı yayınlarından şu esere bakılabilir: *Avrupa'daki Türk Çocuklarının İnsan Hakları Sorunları*, Yurtdışı İşçi Çocukları Eğitim Vakfı Açık Oturumlar Dizisi:1.

yatan faktörler nelerdir? Bu eşitsizlik ne tür politikalarla ortadan kaldırılabilir? Bu sorulara cevap vermek isteyen iki ayrı kuram, gerek amaç ve yaklaşımlarında, gerekse araştırma stratejileri ve eylemleriyle birbirlerinin tamamen zıddıdır. 74 Bunlardan birincisi 'Denetimli İyileştirme Kuramı'dır. Bu kuramın temsilcileri etnik grupların geri kalmışlık sorununu ilke olarak etnik grubun kendi özellikleriyle irtibatlandırır ve sorunlarından dolayı etnik grupları sorumlu tutarlar. 75 İkinci kuram ise 'Değişim-Dönüşüm Kuramı'dır. Bu kuram, denetimli iyileştirme kuramının aksine etnik grupların geri kalmışlık'ına inanmaz. Olsa olsa etnik gruplar mevcut sistem tarafından geri bırakılmışlardır. Geri bırakılmışlığın temelinde ise, sistematik ayrımcılık ve kurumsal baskı yatmaktadır. 76 Üçüncü olarak daha problem çözücü bir kuramdan söz edilebilir: Yeni Bir Yaklaşım- Yapısalcı Yaklaşım. 77

74 Canatan, s. 7.

75 Parlamenter demokrasilerde herkes eşit hak ve özgürlüklere sahiptir. Buna rağmen toplumda halen bazı kesimler geri kalyorsa bu suç kendilerinden kaynaklanmaktadır. Fakat uzun dönemde toplumda bu tür geri kalmış grupların bulunması toplum düzenini ve huzurunu bozacağı için, geri kalmışların sorunlarına aşamalı ve yüzeysel olarak mevcut sistem içinde çözüm aranmalıdır. Bu grupların içinde buldukları duruma dikkatleri çekmek için sık sık protesto eylemleri yapılmalı ve ilgili makamlar göreve davet edilmelidir. Bu kuramı araştırmalarında çıkış noktası olarak alan araştırmacılar, yukarıdan aşağıya araştırma yapılar ve geri kalmış grupları araştırmanın nesnesi görürler. Bunlara göre azınlıklar sorunu, ancak azınlık grupların asimilasyonu ile çözümlenebilir. Azınlıklar ne zaman toplumla bütünsel olarak (entegre olurlarsa), o zaman görünür olmaktan kurtulurlar ve böylece azınlıklar sorunu da ortadan kalmış olur. Bu nedenle bu kurama yürekte inanmış araştırmacılar ve yazarlar sürekli olarak azınlık kültürleri ve sahiplerini *problematize* (sorunsallaştırma) ederek, onların sorunlarının temelinde *uyumsuzluk* problemini temel sorun olarak görürler. Bkz: Canatan, s. 8.

76 Bu kuram etnik grupların geri konumuna ilişkin görüşünde kurumsal ayrımcılığı esas aldığı için karşı-ırkçı önlemler önerir. Mevcut düzen kendi oluşumunu etnik azınlıkların sisteme entegre olmalarından çok önce tamamladığı için *yeni gelenler* karşılarına çıkmıştır. Bu kuramı pek çok öğeler barındırmaktadır. Bu nedenle yeni gelenler topluma entegre olmak isteseler de, aslında bu tam mümkün değildir. Bu yöndeki bütün çabaları boşa gidecektir. Uyum yolunda atılan her adım, bir adım gerilemeyi de beraberinde getirecektir. Başka deyişle etnik azınlıkların sorunlarının temelinde *uyumsuzluk* değil *uyum* yatmaktadır. Bu kuram suçlu sandalyesine azınlıkları/göçmenleri değil, sistemi oturtmaktadır. Etnik grupların geri bırakılmışlık sorununun çözülmesi ancak sistemin direniş eylemleriyle yıpratılması ve radikal dönüşümle mümkündür. Bu kuramı araştırmalarında çıkış noktası seçenler stratejilerinde eylemci, aşağıdan yukarıya bakıcı ve ilgili grubun üyeleriyle dayanışmalıdır. Soruna tarihselci, bağlamcı ve makro düzeyde eğilirler. Uluslararası göç olgusunu sömürgecilikle bağlantılı olarak ele alırlar ve Batılı sömürgecilere; 'bir zamanlar siz orada (yani bizim ülkemizde) idiniz, bunun için şimdi de biz buradayız' diye cevap verirler. Bkz: Canatan, s. 9.

77 Yukarıdaki iki kuramın ikisini de pratikte rastlanılmayan ideal-tipik açıklama modelleri olarak görebiliriz. Nitekim göçmen işçilerin toplumsal gerçekliği bu kuramları doğrulamamaktadır. Eğer değişim-dönüşüm kuramının öngördüğü gibi etnik grupların zayıf konumlarının tek sorumlusu sistem ve onun engelleyici mekanizmaları ise, sisteme rağmen sınıf değiştiren ve toplumsal dikey hareketliliğe katılabilen azınlık grup üyelerinin durumunu nasıl açıklayacağız? Örneğin: Etnik girişimciler kendi biriktirimlerini içinde buldukları ülkelerde yatırıma dönüştürerek, işçilikten işverenliğe (küçük sermaye sahipliğine) geçiyorlar. Yine eğitim kanalıyla yükselen kimi göçmen çocukları, kendi ebeveynlerine göre toplumda daha iyi yerlere gelebiliyorlar. Halbuki göçmenlerin bu başarılı üyeleri ile diğerleri aynı sistem ve koşullar altında yaşamaktadırlar. Eğer kimi göçmen üyeleri sisteme rağmen meslek ve sınıf değiştirebiliyorlarsa bu demektir ki, sisteme bağlı engelleyici faktörler her zaman aşılmaz değildir. Değişim-dönüşüm kuramı bu konuda sisteme bağlı engelleyici faktörleri aşım derecede abartırken, denetimli iyileştirme kuramı da tam tersine bu faktörleri

İlgili kuramsal yaklaşımlar birbirlerine ne kadar zıt gözükürlerse gözüksünler aslında yine de birbirleriyle pekâlâ bağdaştırılabilirler. Her ikisi de göçmenlerin zayıf konumunu açıklarken birtakım *yapısal* faktörlerin varlığından hareket etmektedir. Birincisi, bu yapısal faktörü çevreye özgü, diğeri ise sisteme özgü görmektedir. Aslında sorun her ikisine de bağlıdır. Yapısal faktörler, tesadüfi olmayan, her düzeyde ortaya çıkan ve sürekliliği olan faktörlerdir. Bu faktörler göçmenlerin toplumsal katılımını etkilemekte ve onların dikey sosyal hareketliliğine set çekmektedir. Bu yapısal faktörler göçmenlerin konumunu sadece olumsuz yönde etkilemekle kalmıyor, aynı zamanda yeni toplumda kendi kültürlerini optimal düzeyde dışa vurmalarını da engellemektedir. Göçmenlerin toplumsal çevresine özgü kimi faktörler yeni toplumda işlevini kaybetmiş, gelinen ülke ve kültürün bazı gelenekleri ile göçmenlerin birtakım tutum ve alışkanlıklarıdır. Bunların yeni ortamda etkinliğini zamanla yitireceğini varsayabiliriz. Ancak hakim sistemin ve kültürün göçmenlere dayattığı kurallar, prosedürler ve formaliteler, göçmenlerin toplumsal *geri bırakılmışlık* sorunundan çok daha etkin gözükmektedir.

Sosyal bilimciler ve araştırmacılar, çalışmalarında bu etkenlerin ayırmacı ve dışlayıcı etkilerini ortaya koymalı ve hükümet politikaları da bunları elimine etmeye yönelmelidir. Göç deneyimi çok daha uzun ülkelerdeki göçmenlerin durumu da gösteriyor ki, azınlık grupların konumlarını iyileştirmek asimilasyon politikaları ile başarıya ulaşmamaktadır. Sonunda Amerika ve İngiltere sisteme bağlı engelleyici mekanizmaların çok daha etkin olduğunu görmüşler ve bu temelde yeni siyasal arayışlar içine girmişlerdir. Batı Avrupa ülkelerinde de bu yönde bazı yönelimlerin olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Batı kültürünün asimilasyoncu tavrından ne kadar taviz verebileceği, her zaman önemli bir soru olarak kalacaktır.⁷⁸

Eğer Avrupa ülkeleri göçmenlerin problemlerini çözme yolunda çok kültürlü bir toplum oluşturmak istiyorlarsa, onların da sosyo-kültürel varlığını dikkate alarak yeni bir toplumsal yapılanmaya gitmek zorundadır.⁷⁹ Göçmenlerin kendi haklarında üretilen politikalara katkıda bulunmak için mutlaka siyasal katılım haklarını elde etmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde göçmenler bugün olduğu gibi politikaların “öznesi” değil, sadece “nesnesi” olarak kalacaklardır.⁸⁰

görmezlikten gelmektedir. Denetimli iyileştirme kuramının temel varsayımı, Batılı toplumların (sosyal hareketliliğe) açık toplumlar kategorisine dahil toplumlar olduğu noktasındadır. Oysa en açık toplumlarda bile statüler arası geçişleri güçleştiren etmenlerin varlığı bilinen bir gerçektir. Yine bilinen şu ki, etnik gruplar sosyal hareketliliğe katılım açısından yerleşik toplum üyelerinden daha az şanslıdır. Çünkü etnik grup üyeleri alt tabakadaki sıradan insanlar için geçerli olan genel engelleyici faktörlerin yanısıra, göçmenlere özgü kimi özgül sorunları da aşmak zorundadırlar. Bu sorunların başında dil sorunu, toplumu yeterince tanımama sorunu, zayıf hukuksal konum ve her düzeyde karşılaşılan bireysel ve kurumsal ayırmacılık gelmektedir. O halde denetimli iyileştirme kuramının öngördüğü gibi Batı toplumları göçmenler için hiç de görüldüğü gibi açık toplumlar değildir. Ayrıca oldukça asimile edilmiş üçüncü kuşak gençlerin durumu hatırlanırsa, asimilasyonun göçmen grupların konumunu iyileştirmeyeceği daha açık görülebilir. Bkz: Canatan, s. 10.

78 Canatan, s. 10-12.

79 Canatan, s. 103.

80 Canatan, s. 108.